

UDK 821.163.6.09 Cankar Iv.
France Bernik
Ljubljana

IVAN CANKAR IN KRŠČANSTVO

Avtor razpravlja o Cankarjevem svetovnem nazoru s posebnim ozirom na pisateljev odnos do krščanstva. Ta odnos predstavlja bistveno sestavino Cankarjevega pogleda na svet in se kaže pri njem od mladih let do zadnjega obdobja življenja. Je najgloblji izraz pisateljeve osebnosti, zlasti njegove izjemne etične senzibilnosti. Ideja krščanstva v pritrdilnem ali odklonilnem pogledu je zato organsko zraščena s tisto tematiko pisateljevega dela, ki je osebno pogojena – z likom matere, temo hrepenenja in socialnokritično analizo družbe. Avtor dosledno upošteva kronologijo pisateljevih nazorov, njihovo dinamiko, prepletenost in zapletenost, razvojne težnje pogosto nasprotnih in kontroverznih pogledov, ki se naposled umirijo in zaokrožijo v temeljne vrednote.

The author discusses Cankar's world view, paying special attention to his relationship with Christianity. This relationship represents the essential ingredient of Cankar's world view and is displayed from his youth to the final period of his life. It is the deepest expression of the author's personality, particularly of his exceptional ethical sensibility. The idea of Christianity from the affirmative or negative perspective is thus organically combined with the topics of his work that have personal foundation, i.e., the image of his mother, the topic of longing, and social-critical analysis of the society. The author of the article consistently takes into account the chronology of Cankar's views, their dynamics, interconnectedness, and complexity, trends in the development of his often opposite and controversial views, which are eventually toned down and summed up as basic values.

Ključne besede: krščanstvo, Ivan Cankar, Sveto pismo, mati, etična senzibilnost, vrednote

Key words: Christianity, Ivan Cankar, Bible, mother, ethical sensibility, values

Vprašanje o Cankarjevem svetovnem nazoru so si zastavljali že pisateljevi sodobniki, literarni kritiki in ocenjevalci njegovih del. Pozneje, po Cankarjevi smrti, je pisatelj pogled na svet pogosto zbujal celo večje zanimanje kot njegova umetnost. Cankarjeva idejna usmerjenost je spodbujala številne razpravljavce, ki so si prizadevali, da bi v pisatelju odkrili potrdilo za svojo podobo sveta, za svoj svetovni, politični, socialni ali verski nazor. Vse ali skoraj vse ideologije so si pisatelja lastile in ga izkoriščale. Seveda je vzrok za njegovo pollaščenje tudi v Cankarju samem, ki je zapletena, celo kontroverzna osebnost. V svojem razmeroma kratkem času – umrl je komaj dvainštirideset let star – je šel skozi različne slogovne načine literarnega ustvarjanja ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja. Soočil pa se je tudi z glavnimi ideološkimi usmeritvami pri nas v tem obdobju ali se je do njih opredeljeval – s katolicizmom, liberalizmom in socialno demokracijo. Toliko bolj, ker se je v nekem času, v letu 1907, močno politično angažiral na strani socialnodemokratske stranke in razkril svojo idejno oz. ideološko naravnost v tistem času. Razlago, da se naše razmišljanje po toliko pristranskih poskusih ponovno loteva zastavljene teme, je iskati v premalo upoštevani ali neupoštevani kronologiji Cankarjevih nazorov, v njihovi dinamiki, prepletenosti in zapletenosti, v njihovih razvojnih težnjah, ki so se naposled umirile in izoblikovale v zaokroženo podobo sveta.

Krščanstvo kot osrednja veroizpoved Slovencev je bilo v Cankarjevem literarnem ustvarjanju ves čas navzoče, tako v pozitivnem kot negativnem smislu. Na tak pisateljev odnos do katoliške religije je skozi obdobja njegovega življenja vplivalo tudi več pomembnih dejavnikov. Eden glavnih je nedvomno Cankarjeva zgodnja izguba vere, o kateri govori pisatelj na več krajih v svojih delih. Spomini na otroštvo in mladost se pri njem vedno najtesneje povezujejo s spomini na mater, ti spomini pa se praviloma prepletajo z njegovim odnosom do krščanstva. Znano je, da se je pisatelj že zgodaj začel odtujevati veri staršev, da ob materini smrti leta 1879 ni bil več cerkveno veren. »Da me je kdo vprašal, če zahajam k maši in k spovedi, če molim zvečer in zjutraj, bi se mu bil smejal.«¹ V mladosti Cankarjeva zavest o svetu ni bila več konfesionalna zavest, »tuja učenost« mu je odprla nova spoznanja, utemeljila nov svetovni nazor, ki ni bil istoveten s krščanskim pogledom na življenje. Nasprotno je njegova mati ostala do smrti »bel in čist otrok« ali »otrok svojih otrok«.² Pisatelj večkrat izjavlja, kako tuja mu je bila v mladih letih cerkvena vernost z liturgijo vred, ki jo je kot ministrant dobro poznal: »Bali smo se mežnarja, ne Boga.«³ Neredko Cankar tudi v literarnih delih, ki niso neposredno avtobiografska, označuje otroško vernost kot dokončno preteklost, kot čas, ko je bil »še kristjan«, ko je še »klečal pred oltarjem ...«.⁴ Zdaj je seveda drugačen. Nov pogled na svet, do katerega se je dokopal in ki je povsem nasprotoval tradicionalni katoliški vernosti, se je izražal v njegovih pismih in literarnem delu. Zlasti v nekaterih pripovedih iz zgodnjega dunajskega obdobja se je pisatelj kritično opredeljeval do krščanstva in njegovega moralnega nauka. V zbirki kratke proze *Knjiga za lahkomiselne ljudi* (1901), predvsem v pravljичni povesti *Kralj Malhus*, najdemo ideje materialistične antropologije in Nietzschejeve filozofije, trditve, da je človek ustvaril boga in kralja, da je idealni človek močni človek onstran dobrega in zlega, da je morala »kralj brez kraljestva«. V tem času je Cankar sploh zavračal moralo, ne samo krščansko, tako da jo je relativiziral. Po njegovem imamo cerkveno moralo, državno moralo, splošnočloveško moralo in posebno slovensko moralo. V zgodnjih dunajskih letih je Cankar radikalno zavračal tudi krščanstvo v celoti. »Strup« krščanstva, piše v povesti *Profesor Kosirnik*, se je zalezal ljudem v dušo in »ni danes naroda, ki bi bil tako do kosti pobožen, hlapčevski in plah, tako Bogu vdano na smrt pripravljen«⁵, kot je slovenski narod.

V takem miselnem ozračju ni bilo pogojev, niti priložnosti, da bi pisatelj pozitivno pomislil na krščanstvo ali na *Sveto pismo*. So se pa v njegovi zavesti odvijali vzporedni procesi, in prav idejna raznorodnost, če ne kar protislovnost nazorov je v Cankarju sprožala premike. Tako Cankar v materinskih črticah nikoli ne govori zgolj o izgubi svoje vernosti, zmeraj izpoveduje še nostalgijo po izgubljenem. V njem se oglašata tisto, kar je nejasno čutil že nekaj časa, »tisto koprnenje, ki je zdaj zavedno, silno in grenko: da bi bil kot ti, o mati, cvet na polju; da bi nikoli ne okusil spoznanja«.⁶ Ne zadovoljuje

¹ Večerna molitev (1910). Zbrano delo XXI, 1974, 254.

² Tuja učenost (1910). Prav tam, 1974, 259–260.

³ Moje življenje (1914). Zbrano delo XXII, 1975, 23.

⁴ Novo življenje (1908). Zbrano delo XVII, 1974, 96.

⁵ France Bernik, Tipologija Cankarjeve proze. Ljubljana 1983, 128–135.

⁶ Večerna molitev. Zbrano delo XXI, 1974, 259.

ga racionalna razlaga pojavov oz. »tuja učenost« ali kakor že imenuje svojo predstavo o svetu. Čeprav se z materino vero ne more več poistovetiti, mu prav ob misli nanjo ostaja »pregrenko hrepenenje«. ⁷ Mati je zanj idealna podoba samoopovedovanja, nesebičnega žrtvovanja za druge, podoba trpljenja polnega življenja. Imenuje jo »svetnica mučenica«, njeno pismo »sveto pismo«, spominsko potovanje k njej »sveto božjo pot«, njeno brezmejno razdajanje za družino »sveto obhajilo«. ⁸

Drugo, kar je v Cankarju spodbujalo razpoloženje za drugačno, za spremenjeno razmerje do »zavrženega« krščanstva, je njegova etična senzibilnost. Materinske črtice, napisane večidel v ljubljanskem, tj. zadnjem obdobju njegovega življenja in s tematiko spominjanja, razkrivajo pisateljevo izjemno moralno občutljivost in samoobtoževanje kot posledico te občutljivosti. Razkrivajo lastnost, ki je bila kot temeljna sestavina njegovega doživljajskega sveta značilna zanj že v mladih letih. Imenuje jo »prvotno besedilo življenja«. ⁹ V *Skodelici kave* opredeljuje npr. v tej luči greh oz. moralni prekršek kot zanikanje človekovega najbolj osebnega čuta, kot zanikanje srca. Drugače kot država: »Srce ni kazenski zakonik, da bi razločevalo med pregreškom in hudodelstvom, med ubojem in umorom.« Drugače kot katoliška cerkev: »Tudi ni srce katekizem, da bi razločevalo med malimi in naglavnimi greh, da bi razločevalo med njimi po besedi in zunanjih znamenjih ... Le malo grehov je napisanih v katekizmu in še tisti niso poglavitni. Če bi bilo srce spovednik – dolga in strašna bi bila spoved!« ¹⁰ Cankarjeva merila za etično vrednotenje človekovih dejanj in misli so bila, kot vidimo, veliko strožja od meril države in cerkve. Zanj je srce najbolj pravičen in hkrati najstrožji sodnik, ki mu ne uide nobena, tudi najmanjša kršitev moralnega čuta. Zlasti neprizanesljivo in neusmiljeno je srce za krivice, storjene proti človeku, ki ga ljubimo ali bi ga morali ljubiti. V *Skodelici kave* in drugih črticah, npr. v *Svetem obhajilu* in *Grehu*, je pisateljeva etična rahločutnost prignana do skrajnih meja.

Vendar ima splošnočloveška, nedvomno krščanska etična občutljivost v Cankarjevih literarnih delih še dolgo časa, do konca dunajske dobe in čez, močno opozicijo. Po eni strani se ji upira etični relativizem. Pripovedovalec v *Grešniku Lenartu* (1914/15) se sprašuje: Kaj je grešnost, kaj čednost? Ali ni mogoče, da se prelivata neopaženo in neopazno druga v drugo... Da bi si pred vsegavednim sodnikom bili sestri ... enaki po vrednosti in zasluženju, še celo enaki po trpljenju? ¹¹ Še dlje gre zdravnik v *Lepi vidi* (1912), ki trdi, da so najbolj človeški in najbolj srečni tisti, »ki ne vedó, kaj je kesanje, kaj so sanje, kaj je hrepenenje... tisti, ki žive lepo in veseló pod božjim soncem kakor žival in kakor rastlina ...«. ¹² Radikalno zagovarja svoj moralni oz. imoralni nazor zdravnik v romanu *Volja in moč* (1911), ki prepričuje prijatelja, da je tudi za laž, za krivico, za zavestno sebičnost treba imeti »moči in ne samo zavestne volje«. ¹³

V bližino krščanstva pa je že v dunajskem času vodila Cankarja tema hrepenenja. V najbolj čisti, najbolj abstraktni obliki se pojavlja hrepenenje v romanih *Hiša Marije*

⁷ Prav tam, 261.

⁸ Zbrano delo XXI, 1974, 239–241, 250, 278, 281..

⁹ Moje življenje. Zbrano delo XVIII, 1973, 166.

¹⁰ Zbrano delo XXI, 1974, 262.

¹¹ Zbrano delo XXII, 1975, 113.

¹² Zbrano delo V, 1969, 87.

¹³ France Bernik, Ivan Cankar, Monografija. Študentska založba Litera, Maribor 2006, 351.

Pomočnice (1904) in *Nina* (1906), ter v nekaterih krajših pripovedih tega časa. Hrepenenje v teh delih ni vzročno povezano z realno stvarnostjo ali od nje odvisno, naravnano je neposredno v transcendenco. V celoti je hrepenenju posvečeno Cankarjevo zadnje dramsko delo oz. dramska pesnitev *Lepa Vida* (1912). Tudi tukaj ima hrepenenje različne pojavne oblike, vendar prevladuje notranja duhovna težnja, usmerjena v absolutno resničnost, v transcendenco »drugega življenja«, v življenje po smrti. Posrednih povezav Cankarjevega hrepenenja z novozaveznim krščanskim verovanjem v tej pesnitvi ni mogoče prezreti.¹⁴

Razumljivo je po vsem tem, da je *Sveto pismo* zapustilo v Cankarjevem literarnem delu tudi povsem konkretne sledove. Nanj spominjajo že naslovi nekaterih Cankarjevih del, naslovi v črticah *Marta in Magdalena*, *Judežev pozdrav*, *Judežev poljub*, *Na Golgoti*, *Kristusova procesija*, *Četrta postaja* z motom »Jezus sreča svojo žalostno mater«, *Tretja ura*. Še bolj očitni so naslovi v pisateljevih daljših besedilih, v romanih, kot sta *Hiša Marije Pomočnice* ali *Križ na gori*, in v zbirki krajše proze *Za križem*. Križ se nasploh pogosto pojavlja v Cankarjevih delih in ima podobno vlogo kot v *Svetem pismu*. Nastopa kot simbol trpljenja in odrešenja, kot znamenje bolečine in radosti.

Precej je pri Cankarju omenjanja svetopisemskih oseb, krajev in predmetov. Manj številne so omembe iz Stare zaveze, npr. Eva, Sodoma, ogenj sodomski, redki so tudi pojmi iz judovskega slovstva, ki jih je prevzelo krščanstvo: apokalipsa, apokaliptični jezdec, aleluja, hozana. Mnogo več je prevzetega iz Nove zaveze: paradiz, Lazar, Juda Iškarijot, veliki teden, veliki petek, velika nedelja, Zveličar, evangelij, hostija in podobno. Navedena imena in pojmi iz *Svetega pisma* imajo pri Cankarju predvsem ponazoritveno vlogo, njihova pomenska vsebina je podrejena kontekstu umetniškega dela. Pisatelj uporablja biblijske stilizme z namenom, da stopnjuje emocionalno in miselno sporočilnost svojih pripovedi, da pripovedi približa bralcem, ki jim je bila svetopisemska tematika poznana iz šole in cerkve.

Zdaj smo pri Cankarjevem literarnem slogu, pri najmanj raziskanem področju Cankarjeve umetnosti, čeprav so pisateljeve podobnosti s svetopisemskim jezikom opazili nekateri njegovi sodobniki.¹⁵ Ob številnih že omenjenih odmevih kaže vendar poudariti, da je *Sveto pismo* najbolj opazno sooblikovalo prav jezik *Hlapca Jerneja in njegove pravice* (1907), Cankarjevega osrednjega socialno in družbenokritičnega dela. S *Svetim pismom* povezujejo omenjeno pripoved že posamezni dogodki in izreki, tudi alegorije in primere. Nekateri so dobesedno prevzete, druge preoblikovane. Iz Stare zaveze, iz ene Mojzesovih knjig, izhaja npr. stilizem, da je Jernej »napolnil in nabasal egiptovske hrame z ržjó, pšenico in ajdo«,¹⁶ prav tako epiteton »ogenj sodomski«¹⁷. Na Novo zavezo se navezuje misel: poklekni predme in tvoja bo hiša, senožet, polje.¹⁸ Iz Lukovega in Matejevega evangelija imamo paralelno, Jerneju prilagojeno in nekoliko

¹⁴ Vid Snój razpravlja na temelju hermenevtično filozofske interpretacije črtice *Kristusova procesija* iz leta 1907 o Cankarju in njegovem novozaveznem krščanstvu v knjigi *Nova zaveza in slovenska literatura* (Ljubljana 2005, 109–143).

¹⁵ Prim. razpravo Venceslava Beleta Cankar in Biblija. Čas III, zv. 7-8, Ljubljana 1909, 349–374.

¹⁶ Zbrano delo XVI, 1972, 18.

¹⁷ Prav tam, 71.

¹⁸ Prav tam, 15, 20.

parodirano prisposodbo o lačnem Jezusu – »mladim kruha, starcem kamen; zdravim ribo, bolnim kačo; spočitim jajce, trudnim škorpionja«. ¹⁹ V Lukovem evangeliju berno: Odpusti jim! ²⁰ Po Matejevem evangeliju je v svetovni književnosti in pri Cankarju znana podoba o bridkosti, podobni zrnju, ki rodi tisočeren sad. ²¹ Iz Nove zaveze izhaja pripoved o Sinu človekovem, ki v trenutkih bridkosti »ni imel, kamor bi glavo položil«, kot tudi izročilo: »Vodili so ga in gonili, kakor nekoč Gospoda od velikega duhovna do velikega duhovna, od sodnika do sodnika ...« ²² Splošno znana je zgodba o Ponciju Pilatu, ki si je umil roke, da bi dokazal svojo pravičnost. ²³ Iz Apokalipse, zadnje knjige Nove zaveze, je vzeta pri Cankarju pogosta, tudi v noveli o hlapcu Jerneju navzoča prikazen velikanske ptice s perutmi, znanilke nesrečnih, celo tragičnih dogodkov. ²⁴

Močno zaznamujejo besedilo *Hlapca Jerneja in njegove pravice* paralelizmi, stilna sredstva z davno tradicijo. Poznajo jih stara kitajska, babilonska, egipčanska, arabska in hebrejska oz. judovska poezija in proza, od koder naj bi po *Svetem pismu* prišla v evropske književnosti. V vseh kulturah so paralelizmi značilni za vzvišen, za posebej slovesen način izražanja. Stopnjujejo nazornost in estetsko nabojnost jezika.

V *Hlapcu Jerneju in njegovi pravici*, v noveli osemnajstih poglavij, najdemo paralelizme v vsakem poglavju, v nekaterih po več hkrati. Celó na mestih, kjer jih ni v obliki, kot jih označuje literarna veda, zasledimo vzporedne miselne strukture, ki so blizu paralelizmov ali njihovo nadomestilo. Prevladuje parallelismus membrorum, stilno sredstvo, ki v zaporedju pogloblja in stopnjuje pripovedno vsebino. Najdemo tudi primere za vsako od njegovih različic. Eden sinonimnih paralelizmov se npr. glasi: »Ni berač in popotnik, kdor je gospodaril štirideset let; ni brez doma, kdor si je sam dom postavil; ni mu treba prositi kruha, kdor je sam obdeloval prostrana polja. Ti, ki si delal – tvoje je delo: to je postava!« ²⁵ Takih paralelizmov je nekaj na posebej izpostavljenih mestih besedila. ²⁶ Antitetični paralelizem nastopa velikokrat, na začetku novele v že navedenem ironiziranem izreku o kruhu in kamnu ..., zatem od poglavja do poglavja, v šestem poglavju na eni strani kar dvakrat, npr. »Nič na vrata usmiljenja, na vrata pravice trkam ...« ali »Pravico sem šel iskat, sodniki pa so se mi smejali.« ²⁷ Neredki so sintetični paralelizmi, sestavljeni iz sinonimnih in antitetičnih paralelizmov, ali taki, v katerih se misel nadaljuje in stopnjuje, npr. »Ne bom prosil in ne bom jokal, moja pravica je božja pravica; kar je sam ustanovil, ne bo razdiral, kar je govoril, ne bo tajil! Dolžnik je moj; ne klečim – stojim pred njim in terjam!« ²⁸ Vrhunec slovesnega in vsebinsko napetega izražanja, utemeljenega v svetopisemskem slogu, predstavlja Jernejev očenaš v osmem poglavju, parafraza Gospodove molitve, znane iz Nove zaveze. Preden se Jernej odpravi iskat pravico, se priporoči Bogu. Móli očenaš, ki ga je Cankar napisal z

¹⁹ Prav tam, 8.

²⁰ Prav tam, 31.

²¹ Prav tam, 10.

²² Prav tam, 35, 55.

²³ Prav tam, 43.

²⁴ Prav tam, 71. Prim. razpravo Venceslava Beleta na str. 358.

²⁵ Prav tam, 25.

²⁶ Prav tam, 25, 41, 42, 57 itd.

²⁷ Prav tam, 25. Prim. še strani 32, 55 itd.

²⁸ Prav tam, 70–71.

največjo muko, saj je nad njim visel, kot sporoča, »dneve in dneve«. ²⁹ Ohranil je izvorni začetek molitve, ki se ponavlja kot refren, nadaljeval je povsem svobodno, v skladu z idejo novele. Njegove misli, čeprav drugačne od svetopisemskih, pa svetopisemskemu duhu toliko ustrezajo, da jih beremo kot že znane in hkrati kot nove, kot izvirne. V resnici razkrivajo moralne dileme hlapca Jerneja. Njegov sugestivni, iz globin iztisnjeni očenaš učinkuje kot visoka pesem krščanske pravičnosti. ³⁰ Vzvišeni ton ji dajejo – kot cerkvenemu očenašu – paralelizmi vseh vrst.

Oče naš, kateri si v nebesih...
tvojo pravico iščem, / ki si jo poslal na svet!
Kar si rekel, / ne boš oporekel;
kar si napisal, / ne boš izbrisal!
Ne v ljudi ne zaupam,
ne v svojo pravico ne zaupam,/
v tvoje pismo zaupam.

Oče naš, kateri si v nebesih ...
neskončno si usmiljen, / daj beraču vbogajme;
neskončno si pravičen, / daj delavcu plačilo!
Oblagodari hlapca, / ki je pravice žejen,
nasiti ga in napoji!
Samo ukaži, / pa bo živa tvoja beseda
in bo napolnila vsa srca, / da bodo spoznala pravico!

Oče naš, kateri si v nebesih ...
ne izkušaj jih predolgo,
dotakni se s prstom njih oči, /
da bodo čudežno spregledale;
in tudi svojega hlapca ne izkušaj predolgo,/
ker je že star in nadložen, /
in potolaži ga, / ker je potr in slab od bridkosti!
Oče naš, kateri si v nebesih ...

Očenaš je zgrajen kot novela o hlapcu Jerneju, po načelu stopnjevanja. Prvi del molitve izraža popolno zaupanje v božjo vsemogočnost, v absolutno pravico, veljavno za vse čase in vse ljudi. Drugi del je prošnja Očetu, naj uresničuje pravičnost že na tem svetu, na zemlji. Od Njega je odvisno socialno življenje posameznikov in skupnosti. Tretji del je pogumnejši, čeprav še vedno spoštljiv. Prošnja in opomin Očetu, naj razsvetli krivične in odreši trpeče, naj jih ne preizkuša preveč in predolgo. V taki obliki se očenaš harmonično vključuje v dogajanje novele, napoveduje njeno nadaljevanje, celo njen konec.

Novela o hlapcu Jerneju pomeni vrhunec Cankarjevega socialnokritičnega pripovedništva. Junak sicer ni uspešen v vztrajnem, do kraja neutrudnem iskanju svoje

²⁹ Izidor Cankar, *Obiski*. Mladinska knjiga, Ljubljana 1960, 8.

³⁰ Bele je prvi razvezal Jernejev očenaš v tri kitice in ga predstavil kot pesem v prozi. Čas III, 7–8, 1909, 370–371.

pravice, vendar je pripoved o njem nadvse sugestivna v prebujanju kritične zavesti o krivični družbeni ureditvi, nedvomno tudi po zaslugi pisateljevega visoko estetskega jezika. Cankarjev sodobnik in literarni zgodovinar Ivan Prijatelj je novelo označil celo za »prepesnitev Marksovega komunističnega manifesta«. ³¹ In v resnici je pripoved o Jerneju s svojo zgodbo in idejo dosledno naravnana proti krščanstvu in proti krščanski socialni doktrini, hkrati pa je njena estetska vsebina polna krščanske simbolike ali iz krščanske tradicije prevzete poetike. Redkokatero Cankarjevo delo razkriva tako poudarjeno dvojnost, tako izrazito ambivalentnost.

Očitno je Cankar prenašal slogovne značilnosti *Svetega pisma* v svoj jezik ne glede na to, koliko se je njegova pripoved skladala z duhom božjega sporočila. Če npr. označuje sina, ki je mater zatajil, s stavkom »Hodil je zraven matere kakor Judež zraven Kristusa«, ³² je prisposoda formalno slogovno in vsebinsko natančna. Izrazno močan in hkrati nedorečen, skoraj skrivnosten, obenem pa kontekstu ustrezen je, kadar uporablja neosebni glagol, stilno značilnost iz *Svetega pisma*, ko npr. piše: »Nekaj silnega se je dvigalo v daljavi do neba, bližalo se je, zmerom višje in ogromneje, črno in strašno; skoraj že je zastiralo vse obzorje. Videli smo življenje in smo se ga bali ...« ³³ V takih in podobnih primerih je Cankar radikalno posegel v razvoj jezika tako, da je vplival na njegovo semantično preoblikovanje, ko je verske predstave in pojme vključeval v drugačne povezave, v sobesedilo povsem človeškega dogajanja. Razširjal je semantično vsebino krščanskih izrazov ali simbolov, konkretiziral jo je, v določeni meri celo laiciziral. Odpiral je možnosti za večjo pomensko prožnost slovenskega jezika.

V zadnjem obdobju življenja se je Cankarjev odnos do krščanstva oz. do katolištva poglobljal v pozitivnem smislu. Zdaj ne gre več zgolj za individualno etično senzibilnost, ki je nasploh trajna sestavina njegove osebnosti, ne samo za slogovna izrazna sredstva iz *Svetega pisma*. Cankar je začel razmišljati o življenju celovito in z občutkom za najbistvenejše. Z novih zornih kotov je osvetljeval lastno eksistenco, z vrednostnimi merili je tehtal svoje izkušnje in preizkušnje, dokler se naposled ni dokopal do temeljnih vrednot in jih uredil v celoto, v sistem. V romanu *Milan in Milena* (1912/13) je opisal pot, ki ga je vodila do spoznanja temeljnih vrednot. Pripovedovalec romana, nedvomno pisatelj sam, pripoveduje, kako so ga »človeka nevernika«, trudnega od trpljenja in potrebnega tolažbe, obiskali spomini na mladost, kako je v tujini naenkrat zagledal domovino in kako se je v trenutkih dvomov in obupa zazdel sam sebi »gnus in praznota«, ³⁴ kako je takrat začutil, da je mati edina, ki ga nikoli ni izdala. V tem procesu spoznavanja, v tem odkrivanju najgloblje resnice o življenju so vrednote že v njegovi zavesti, vendar obstajajo kot spomin, kot »spomin na mater, na domovino, na Boga«. O zadnji med njimi, o Bogu, pravi, da ga podobno kot duša dviguje nad pozemsko življenje, kajti to življenje ni življenje, temveč zgolj kratek trenutek, zgolj

³¹ Ivan Prijatelj, *Izbrani eseji in razprave I*. Uredil, uvod in opombe napisal Anton Slodnjak. Slovenska matica, Ljubljana 1952, 571.

³² Zbrano delo XXI, 1974, 253.

³³ Prav tam, 240. Prim. tudi naslednje mesto iz črtice *Tuja učenost*: »Tako je bilo, dokler smo bili vsi doma; nenadoma pa je seglo med nas kakor silen veter in razkropili smo se na vse strani.« (prav tam, 258).

³⁴ Zbrano delo XX, 1974, 200–201.

»medla prispodoba resnice«. ³⁵ Ponovno se je pisatelj opredelil do triade vrednot čez eno leto, v nedokončani pripovedi *Ottakring* (1913/14), tokrat v komaj opaznem, vendar pomembnem odtenku drugače. O temeljnih vrednotah govori zdaj z zanesenim čustvom. Domovinska ljubezen se ne podaljšuje samo v ljubezen do matere, čustvo ljubezni utemljuje ves svet. Ljubezen kot vesplošno, vseobsežno čustvo ne pozna omejitev, ne razlik. »Kdor ljubi svojo domovino, jo z enim samim objemom svoje misli obseže vso; ne samo nje, temveč vse, kar je kdaj ljubil in kar bo ljubil kdaj pozneje. Zakaj ljubezen je ena sama in nerazdeljiva; v en sam kratek utrip srca je stisnjeno vse – mati, domovina, Bog.« ³⁶ Če torej ljubezen združuje temeljne vrednote, kot izhaja iz pisateljeve izjave, pomeni, da združuje vse tri, ob materi še drugi dve, ki pa se v globinah tudi sami ujemata. Ni čudno, da je pisatelj zdaj izrecno potrdil njuno soodvisnost in je vzročno povezal domovinsko ljubezen z religioznim verovanjem, narodno pripadnost z veroizpovedjo. »Če bi bil Rus, bi bil pravoslaven, če bi bil Prus, bi bil protestant; ker sem Slovenec, sem katoličan.« ³⁷

Vendar čustveno poistovetenje pripovedovalca z univerzalnimi vrednotami pred pisateljevo zadnjo knjigo še ni predstavljeno kot neposredna duhovna izkušnja. Bivanjske položaje nedokončanega romana *Ottakring* še izpolnjujejo take vsebine, kot so osamljenost, obup, samooboževanje junaka, celo misel na samomor. Dokončno, naravnost programsko je Cankar izpovedal sistem temeljnih vrednot v *Podobah iz sanj* (1917). Junakinja zadnje črtice v knjigi, črtice *Konec*, kot tudi knjige v celoti je Smrt, predstavljena v prividu, v eshatološko tesnobnem vzdušju. Pred njo odgovarja pripovedovalec oz. pisatelj na vprašanje, kako in komu je živel. Najprej nastopi Smrt kot kruta gospodarica nad življenjem in kot njegova stroga, neprizanesljiva sodnica, nato se postavi v položaj matere, še vedno odločne in ukazujoče, nazadnje se spremeni v prijazno, vseodpuščajočo odrešnico. V takem spreminjanju vloge, ki jo ima Smrt v črtici, v takem stopnjevanju iztisne pripovedovalec pred njenim obličjem triado vrednot. Vrednote so zdaj neposredno navzoče v pripovedovalčevem duhovnem svetu in predstavljajo zadnjo besedo. Razkrivajo pisateljev pogled na svet v zadnjih letih življenja in imajo v kontekstu časa in prostora širše in globlje razsežnosti. Najbolj osebna, v pravem pomenu sveta vrednota Mati je izraz Cankarjeve družinsko poudarjene zavesti, iz katere je pisatelj zajemal najpretrresljivejše snovi za literarno ustvarjanje. V družbenem območju je lik matere služil ideji slovenstva, saj je dajala usodna prva svetovna vojna s svojo težnjo po nacionalni samoohranitvi težiščni pomen prav ženski kot ohranjevalki življenja. Domovina je ena poglobitnih tem Cankarjeve literature, v dunajski dobi je bila celo pisateljeva prevladujoča motivacija, ne glede na to, kako je nastopala, naj se je sproščala v kritičnem obračunavanju z družbeno stvarnostjo ali pa se je izražala kot čustvena zavezanost narodu. Zadnje načelo v lestvici vrednot – Bog – je vrh triade in njena krona. Boga samega in vere v Boga Cankar nikoli ni neposredno tematiziral. Iz pisateljevih moralnih nazorov, iz razlik med njegovim in cerkvenim opredeljevanjem grehov pa domnevamo, da je bila tudi Cankarjeva vera v

³⁵ Prav tam, 202.

³⁶ Zbrano delo XXII, 1975, 152.

³⁷ Pisateljeva izjava Izidorju Cankarju. Prim. Izidor Cankar, Ob 50-letnici rojstva Ivana Cankarja. Govor. *Dom in svet* 39, 1926, št. 5, 181.

Boga osebna, čeprav pisatelj individualni teizem v manj bistvenih modalnostih ni bil v nasprotju s cerkveno vernostjo, zagotovo ne pred smrtjo, ko mu je Fran Saleški Finžgar podelil zakrament odveze.³⁸

Konotacije »Življenje, Mladost, Ljubezem« na koncu zaključne »podobe iz sanj«, na pomensko najbolj izpostavljenem mestu, imajo tako vlogo kot vrednote same – razkrivajo pisateljevo veliko upanje v slovensko prihodnost. Močno čustvena, morda tudi zato različno razumljena misel Smrti, da »nikoli še nobena solza ni bila potočena zastonj, da nikoli nobena kaplja krvi še ni bila prelita zastonj«,³⁹ potrjuje tako upanje. Misel, ki tu ni bila prvič zapisana, ima na tem mestu posebno težo in bistveno prispeva k osrednjemu sporočilu knjige. Optimizem *Podob iz sanj* je zadnje in najgloblje spoznanje Ivana Cankarja, njegova duhovna oporoka.

Podobno razgibanost kot Cankarjeve umetniško-estetske usmeritve od realizma in impresionizma do dekadence in simbolizma kot osrednjega sloga kaže tudi pisatelj duhovni svet. V njem prevladujejo raznorodne, celo protislovne razvojne težnje. Hkrati z radikalnim zanikanjem krščanstva v zgodnjih dunajskih letih pod vplivom Nietzschejeve filozofije je Cankarja ves čas priklepala pobožna mati, prikazana tudi kot vzor brezmejne, do samopozabe nesebične ljubezni v njegovih številnih delih. V pisatelju je spodbujala umetniško ustvarjalnost in krepila etično senzibilnost. Vzporedno se je v njem oblikoval čut za socialno pravičnost, ki ga je celo v najbolj bojevitih družbenokritičnih pripovedih in dramah izražal s pojmi, podobami in stilističnimi sredstvi iz *Svetega pisma*. Več dejavnikov je Cankarja že v dunajskem času začelo spet približevati »zavrženemu« krščanstvu. Tema hrepenenja se je razvijala v temo hrepenenja po transcendenci, pa tudi kritično, pogosto konfliktno soočenje z družbo je pisatelj v zadnjih letih presegal in se vse pogosteje čustveno povezoval z narodom, ne da bi tajil identiteto lastne osebnosti. Podaljševal in poglobljal je razmišljanje o življenjskih izkušnjah. Začel se je spraševati o poslednjih rečeh. Že pred prvo svetovno vojno so se v njegovi umetnosti nakazovale temeljne vrednote Mati – Domovina – Bog, ki jih je pisatelj pojmoval izrazito osebno in nekonvencionalno. V njegovi zadnji knjigi so dobile tako obliko, da jih je kot poslednjo voljo zapustil slovenski zgodovini.

SUMMARY

Cankar's intellectual world shows a similar dynamics as is displayed by his artistic-aesthetic tendencies from realism and impressionism to decadence and symbolism as the main style. It is dominated by heterogeneous, even conflicting developmental tendencies. In his early Viennese years, Cankar on the one hand radically denied Christianity under the influence of Nietzsche's philosophy, on the other hand he was devoted to his religious mother, portrayed in many of his works as a model of endless, selfless love to the point of self-denial. She stimulated artistic creativity in Cankar and strengthened his ethical sensibility. At the same time, he developed a sense of social justice, which he expressed even in the most vocal socially critical narratives and plays with concepts, images, and stylistic devices from the Bible. Several factors began moving Cankar back to the "rejected" Christianity as early as in his Viennese period. The topic of longing

³⁸ Fran Saleški Finžgar. Za spomin! Dom in svet XXXIII, 1920, 1, 31.

³⁹ Zbrano delo XXIII, 1975, 119.

developed into the topic of longing for transcendence. In his final years, he often rose above the critical, often confrontational relationship with the society and he more and more frequently emotionally connected with the nation, without denying the identity of his own personality. He expanded and deepened his reflection of the life experience. He began to ask questions about the final matters. Cankar's fundamental values, i.e., Mother, Country, and God, which the author understood in a very personal, unconventional manner, were already foreshadowed in his art before World War I. In his last book they acquired the form in which he handed them down to Slovene history as his legacy.